

ד. פעילות למען ארץ ישראל

בנושא חשוב זה של פעילות למען ארץ ישראל יש שפע רב של חומר. על מקצתו כבר רמזנו לעיל, בסעיף על השתלמותו, ובשל קוצר המצב לא נוכל לדון בו בהרחבה. נסתפק אפוא בתיאור קצר וכוללי של שני תחומים שבהם כלשהו במיוחד פעילותו הציבורית של ר' ישראל: (א) פטרונות על כולל והחסידים החשוב והגדול, שייצג את חסידות רח"ן בארץ ישראל; (ב) יחזקאל בניה ופיתוח הבראשן הקטן בית כנסת לחסיד רח"ן בירושלים, שלימים בונה "תפארת ישראל".

1. כולל חלין

מראשיתו היה היישוב החסידי בארץ ישראל תלוי לפרנסתו בכספים שקיבלו לשם כך בקרב יהודי הגולה. הקבוצות החסידיות השונות היו מאוגדות סלכותוליה במסגרת ארגונית אחת ("כולל רייסין"), שתפקידה היה לרכז את מאמצי הגבייה ולקבוע את סדרי ההוצאה. על רקע הסכסוכים המתמשכים, שנתגלו בטבריה ובצפת בין החסידים יוצאי חלין ופולין לבין חב"דים יוצאי ליטא ורוסיה הלבנה, חל בשלהי המאה הי"ח פיצול בכולל.¹⁴⁸ יוצאי חלין ופולין, שחשו מקופחים בסדרי ההוצאה הקיימים, תחלו לייסד כולל משל עצמם, שיתבסס על גביית "כספי ארץ ישראל" באזורי המצא של חבריו ויקדם את ענייניהם. כולל זה מכונה במקורות "כולל חוהלין" או "כולל החסידים", והוא היה בתוך זמן קצר לגדול ולעשיר שבין הכוללים החסידים בארץ ישראל. התפצלות הכוללים נתבססה על עיקרון גיאוגרפי-לוקאלי, שבמסך עשרות השנים שלאחר מכן התן לאבן הפינה – כמו גם לאבן הגב – בארגון כספי ההוצאה. חסיד חלין בארץ ישראל החלו במסלול שר"רים נפרדים לאזורי הולדתם ובמניין של אישים מן השורה הראשונה של חסידות חלין כפעילים למען יושבי הארץ ובמסגרת האחרים על גביית הכספים.¹⁴⁹

הקהילה החסידית הגדולה ביותר בארץ ישראל עד שנות העשרים של המאה הי"ט הייתה

148 על הסכסוכים שבין אנשי חלין לבין אנשי רייסין עד סוף שנות העשרה של המאה הי"ט, ראה: ח' שטיינברג, ראשיתו של עולות חסידים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 104-111.

149 על ראשית כוללת החסידים בארץ ישראל, ראה: א"מ לונץ, "החלוקה – מקורה, קדמותה והשתלשלותה", ירושלים, 1 תרס"ז, עמ' 313-321; ס' ותרצ"א, עמ' 187-213. האלם, לונץ לא הבחין בין ראשית הישעמדות לבין ראשית מוסד הכוללים והוא בזה שנים שהם אחד. ר' מרדכי פנסכי הוא בנראה ראשית הוצאות שמשך באופן מסדי באיסוף כספים רק בעבור אנשי חלין (א פולין) שבארץ ישראל. בקול קרא מסעוד (מסעוד 1796) הודיע, כי הוא מסעוד שני שר"רים חללים מצעוד יטט "נבואים" שישעמו את כל התרומות בפנסק מיוחד שישעמו אצלם. לקריאה זו נצטרעו גם הפגיד מקדוץ, תחנה מלובלין וי אברהם יושע השל מאפסא, שני או קבלאסוב (ב"ד כהנא, חובת הארץ, ירושלים תרנ"ו, מה ע"כ-סו ע"א) אגרות המאבד ישראל, עמ' כב-כג. במסכתו של הרב מאפסא נאסר: "הודיעו [אנשי כולל חלין] דבר זה [גדול מקדוץ] לנחלי הדור והעו את... מ' מרדכי ב"י אב"ד ח"ס ריקן נעסכו שיהיה גבא הכולל". ראי לציין, כי מיטיו זה נעשה על ידי "גדולי הדור" שצילי חל על פי בקשה או הוללה של יושבי הארץ, לאחר ר' מרדכי עסק בכך, ככל הנראה, ר' יוסף מיאפסל בנו של ר' מיכל מלוצוב (השל, תעודות, עמ' 127-130). על הכולל בארגון אדמו"רים מודרני והשקף את התפוצות הבריתיות שחל ביהדות אדמו"ר במאה הי"ט, ראה: ברסל, גלות בארץ, עמ' 301-306.

סבריה. אם בשל המסמכים המרים בין שני הכוללים החסידים, אם בשל אישיחותו התוקפנית של מנהיג כולל רייס, ר' אברהם מקאליסק (נפטר בשנת 1810), ידדה סבריה מגולגולת. מטרת הפכה צפת לטקס והתיישבות העיקרי של חסיד וולין בארץ.¹⁵⁰ לטן המהפכה השנייה של שנות השלושים של המאה ה־19 ואילך היה כולל וולין תחת חסותם הפעילה של ר' ישראל מרחין וצאצאיו. הקהילה החסידית בצפת הייתה לכל אורך המאה ה־19 למרכז הגינהלי והאגנטי של כולל וולין (בסבריה התרכזו כאמור יצאי ליטא ורייס ואלו כולל חסיד וולין בירושלים נוסד רק בראשית שנות הארבעים). הכולל הורכב בעיקר ממספרות חסידות בעלות נתינות רוסית, שמוצאן מפלכי אוקראינה. הן קיימו דת באמנות לחסידות החשובות שפעלו שם – צ'רנוביל, רחין ועפתיץ. עם הזמן התרחבו מסגרות הכולל והקיפו גם חסידים מפלכי חסידה החרדית ובסבריה, וכן חסידים בעלי נתינות אוסטריה מגליציה ומבוקובינה. במסגרת המאה ה־19 עברו על הכולל אירועים ופילוגים רבים, על פי קוד המיתאר המקבילים של ההתפצלות החסידות במזרח אירופה, אך הוא שסר בדרך כלל על מקומו ככולל הגדול והעשיר ביותר בישוב הישן ועל דוקת הרצפה לצדיק השושלת הסרגינרית.¹⁵¹

ויקטו של ר' ישראל לכולל התבטאה לא רק ביקרה שהעניק לו בעצם נכונותו לעמוד בראשו ולהיות פטרון, אלא גם במעורבות ממשית בארגון צניניו: שיגור אגרות ושלוחות; סיוע לשו"רים ארץ ישראלים המגיעים לגולה; ארגון מגילות בתחומי "שלטון" תיאום עם צדיקים באזורים אחרים; שיגור הכסף לארץ ישראל בצידוף הגדולות לחלוקה; משא ומתן עם פילנטרופים יהודים לשוהב הכולל; יישוב סכסוכים ומחלוקות, וכל כיוצא בזה. לא היו אלה דברים של מה בכך. ההתעסקות בענייני הכולל והיישוב החסיד בארץ ישראל, שהייתה ביטוי ויצוגי מרשים לעוצמתו של הצדיק ולמעמדו, גולה הרבה ממנו. לשם המחשה: מתוך כשלושים אגרות מקורות שלו שנשמרו בידיו – כשליש עוסקות בענייני ארץ ישראל.¹⁵²

150 כבר בשנת 1812 נערכה בחזרונה פשיטה בין ר' ישראל מקאליסק, נציג העדה החרדית בצפת, ובין "שלוחי אנשי וולין בצפת". ראה: איל פוטסקין, "ספור התחלה יישוב האסכנזים הנקראים פרושים", מאסף ציון, ב (תרפ"ו), עמ' 132. הפשיטה עצמה ידועה לנו מתוך אשוריה הרביעי בשנת תרי"ג; ראה סרו: כי מצות תבא תורה, ירושלים תר"ה.

151 עדיין חסידים אנו מחקי שיטתו על תולדות כולל וולין במאה ה־19, בלגליה, ההתפצלותו וקשריו עם מרכז החסידות במזרח אירופה ועם הכוללים האחרים בארץ ישראל. ראה לפי שעה: מסכתות הדעים, עמ' קב הארץ; המהפכה ישראל, כא, עמ' 42–60; אסף, מולין לצפת. תרומה חשובה לחקר כולל וולין בצפת יש במאמרו של ב' קרלינסקי, "חברת הגבירה החסידית של צפת במהפכה השנייה של המאה ה־19: היבטים הסוציולוגיים והיבטים תרבותיים", מחקי חסידות סנטים לכבוד מנחם פייקא (נדפוס).

152 אסף, רחין, עמ' 286–300, ס"א 10, 14–15, 19–21, א' 22, 27, וכן אגרות מסגרת תרי"ז ששלח ר' ישראל לפלמי כולל וולין בסבריה, בדבר תקנות אסוף מחלוקת בספי ארץ ישראל בין שלוש ערי הקודש (אגרות זו נדפסה: או נדפסה, 69 [חשן תשנ"ז], עמ' 33–35, ולא נכללה באוסף האגרות שפורסמו). לאלה יש להוסיף גם את אישור הפשרה לחסידות הרוסית המפגנים בין שלוש הכוללים החסידים (שם, ס"א 18); אגרות שלא נשמרו (לדוגמה: שם, עמ' 302–303, ס"א 1, 10; ולאלה יש להוסיף: סכתו להעלה לשו"ר אליעזר משה מרגליות מקישינב, ראה: או נדפסה, 71 [סכת תשנ"ז]); עמ' 30–31, והסכת ששלח ר' אברהם רב מאחוזין לר' ישראל לאחר רצחתו המרמה בצפת (אסף, מולין לצפת, עמ' 256–259), לאחר הגנה אחרונה הניח לידי מכתב טקס בתיבתו של ר' ישראל, שנשלח מסריגורה בל"ו בחשן תרי"ז (26 בנובמבר 1845). בסכתב סודיע הצדיק כי הוא שלח את השו"ר אליעזר משה מקישינב, כדי "לחקר תקנות עמדי אב"י הישנים על אדמת הקודש".

מסורות מתורת יש בשאלה ממי "ידש" ר' ישראל את המסורות – או את "הנשיאות" – של כולל חולין.¹⁵³ כפי שיתברר להלן, ענייני ארץ ישראל לא היו אף פעם בחוקתו הבלעדית של צדיק יחיד, אלא הוחזקו במשותף בידי כמה צדיקים "מפורסמים" בני הזמן והמקום. השימוש במושגי ההורשה אנכרוניסטי במידה רבה, והרושם הוא שהתואר "נשיא" הנו פרי מגמת הארגון והצנטרליזם, שאפיינה את ההיסטוריוגרפיה החסידית המאוחרת. לא ידועה אף תעודה אותנטית מן המחצית הראשונה של המאה ה־18 שבה מופיע תואר זה. רק עם האוטומיזציה, שאפיינה את הכוללים החסידים משנות השבעים ואילך, הלך והתרחב השימוש בתואר, בעיקר בפולמוסים שנתגלעו בין מנהיגים חסידים על הזכות להיקרא "נשיא".¹⁵⁴ על המצב לאשורו לומדים אנו ממכתב ששלח בשנת 1836 יוסף בן שבתי, עולה פרושי מקאליש שבפולין, שהתיישב בצפת. הוא מספר לבני משפחתו שנותרו בגולה על המערכת החסידית של גביית הכספים, על מקורות ההכנסה ועל מנגנון השרדות העצמאי של החסידים:

המסקנה... ניתנת על ידי שלושה אישים חשובים ודוברים בחץ לארץ. האחד, הוא הרב הגאון... מו"ה משה [צבי] ממאנחאן, השני – הרב וכו' מו"ה ישראל אב"ד רוק'ק ריזן, רשלישי – הרב... יוסל אב"ד יאשקאוו. שלושת הרבנים האלה מתעסקים במצוה זו. והיוני מסאן [מצפת] נשלחים משולחים אליהם וגם [הרבנים הג'ל] מצדדים למשולחים הללו אנשים חשובים משלום, ודברים על פני קדלות וחסא, מודליא, ואלאכא וגלילות אחרים ואספרים תרומות לארץ ישראל, והכסף הגאון מביאם אתם המשולחים בחורם לארץ ישראל לפני ראש השנה או אחרי ראש השנה, ואי מתחלקים הכספים לפי הנפשות... לסוג זה [לחסידים] ישנה הכנסה מבתי שגרכשו על ידי עשירים בחץ לארץ למען שיהיה להם חלק ונתחל בארץ הקדושה, והעשירים ברשות ראשי סג זו. הם משכירים את הבתים הללו, ושכר הדיירה מתחלק אף הוא לפי הנפשות... כן שולחים גבירים תרומות מיוחדות הנקראות "מנחת שבת" הן מתחלקות רק לאביזנים.¹⁵⁵

153 מקורות רבים גורסים כי ר' ישראל קיבל את התפקיד מידי הצדיק אברהם יהושע השל מאסאם (בזמנברג, רחוק, עמ' קסג-קסא, השל, תעודות, עמ' 131; מינצברג, יישוב א"י, עמ' סב). לפי רשימה משנת 1874 של נשיא הכולל, הוריש הרב מאסאם את התפקיד לר' משה צבי ממאנחאן ור' ישראל קיבלו רק לאחר מות ר' משה צבי (אגרות האהב ישראל, עמ' קצד; סדר הסיודות, ג, עמ' דד-דו). גם במחקר התקבלה הרעה המצוינת; ראה: הירדוצקי, החסידות, ג, עמ' צד; מאהלי, רביי יפי ישראל, ג, עמ' 27. חולמ, אין הוא מכירה, שכן ר' משה צבי נפטר בטבת תקצ"ח ותספר יהודים לאחר מכן כבר היה ר' ישראל סקע ראשו ורבו כענייני מעשה אישין. כפי שיתברר להלן, לפחות מאסעז שנות השלושים היו ר' ישראל והצדיק ממאנחאן אחרים במשותף על ענייני הכולל.

154 תואר זה מוצא בוזא מרתאר "נשיא ארץ ישראל", שאישים ידועים במאות ארבעה במאות ה־18 ו־19 נתעשרו בו. ראה: היילפרין, יהודים ויהדות, עמ' 64-65. דוגמה לשלשום חזיק בשאלה זו יש במסמך בין ר' יצחק מביאן, גבו של ר' ישראל מרחין, שכיהן כ־נשיא הגשיאם האסכול הכללי של סליל חולין (אגב, עוד בחי אביו ר' אביהם יעקב סמריטורה), לבין ר' חיים מינקוב, ניד של הצדיק מאסאם, שיעלה ברעז לחזיר הנשיאות לכל הרעה להתנשא, וחנע לעצמו את הנשיאות בבוח העבודה שוקט, שהופק בשעז בטיירה, וחי עליה למען ר' ישראל הוריישה לו. פרישה זו, שהוצגה במסורת החסידית ומסע שאינה נכונה, מלמדת על מסורת כלתי מוכחשת שר' ישראל מרחין קיבל את המסמכות לעצמך כנשיא מהצדיק מאסאם ולא מהצדיק ממאנחאן. ראה: חק עולם, ירושלים תרנ"ב.

155 י"ד בית יחלי, תולדות יחזקי קאליש, תל־אביב תשכ"א, עמ' 310-332 (הדפוס מעמ' 320); על הריבית

מתואר זה מתבדרים מקורות והכנסה והקיום והענוגים של יושבי הארץ: איסוף כספים שוקם, התנהגות באמצעות צוותי "משולחים" הכללים שד"רם מארץ ישראל ונציגים מקומיים שהוסמכו לכך מטעם הצדיקים; קרנות ונכסי ולא נייד שפירותיהם מועברים לארץ; תרומות מיוחדות של עשירים ("מעות שבת"), הכנסות אלה חזרות כמעט לגמרי למקורות ההכנסה של הפרושים, שתוארו בידי יוסף מקאליש בהמשך סכתו.¹⁵⁶ ועוד לדגו, כי חסיד צפת שטרו על זיקה ודוקה לר' ישראל ולחצרו שברח"ן, וכן שהאחריות על איסוף כסף ארץ ישראל בדרום ורסיה נתחלקה ברישניצ בין שלושה מנהגים חסידיים מרכזיים, האולם, מצב זה עתיד היה להשתנות בתוך זמן קצר. הצדיק מסאוראן נפטר בשלוש שנת 1837; סמוך לאותו זמן נסדר הצדיק מרח"ן בענייני מעשה אושיץ; וגם הרב מראשקוב נפטר מביא אותה עת. ר' ישראל מרח"ן חר לעסוק ראשו ורובו בענייני כולל חולין רק לאחר שקבע את מושבו לבשת במדינתו, והפעם כצדיק יחיד המביא ומציא וגושה לבדו בעול.

הזנמה מאלפת לשאיפתו של ר' ישראל לשלוט על חיי היישוב החסיד בארץ ולתוכן את התפתחותו מצדיה באיגרת שנכתבה כנראה לאחר רעש האדמה שפקד את צפת בראשית שנת 1837. היא מופנית אל אנשי הכולל בצפת האל הממנים עליו. מן האיגרת עולה, כי בשל מצבו הכלכלי הקשה של היישוב בארץ תוליש ר' ישראל להגביל ולצמצם את מספר העולים החסידים:

...והנני היום לגור אפי אל אתי [אחינו בני ישראל] בטר"ל, אשר חלילה וחולין הא לשום אדם שיסע מהיום לארץ הקודש, עד שיכין די סרנסתו וסרנסת בני ביתו על מסך שלש שנים רצופים, ודן ההוצאה עד הוא לקודש... על כן אני גורו בהחלט, וחקיקי ועוז ניתן להממנים שלא יתנו מהיום להאנשים אשר מחדש יבאו שום מרסה מחלקה וקודמה מסך שלש שנים רצופים, אם לא יביא בידי המכתי בהתימת ידי.¹⁵⁷

ר' ישראל דרש אפוא, שכל העולים החסידים המתכוונים להתיישב בצפת ולהגות מכספי

ורקעה, ראה: אקס, מולין לצפת, עמ' 240, 252-253. ר' יוסל הזכיר הוא כנראה יוסף בן שחתי מראשקוב (בסריבית), תלמידו של ר' פנחס סקירן. לדברי אלפס, בשדה החסידות, עמ' 295, הוא נפטר סביב שנת 1820, אך יש כנראה לאחד תאריך זה.

156 בית יחזק, שם, עמ' 321.

157 הסכת בשלמותו: אקס, רח"ן, עמ' 292-293, סמ' 15. דרישות של ר' ישראל שכל עולה חידק לאישור חתום ממנו אינה לגמרי חסרת תקדים. מהדורים בה צלילי דברים שכתב בשנת 1781 מסבירה ר' פנחס מנחל מייסבסס לחסידים שברוסיה הלכנה. הוא דרש מהם שכל מי שמבקש לעלות לארץ יתחבב אליו ודק הוא יאשר את הבקשה ונכנא, אגרות חסידים מארץ ישראל, עמ' 86. מנכס דומה היה לר' חיים מרח"ן, שלא הסכמתו לא הוצה הפרושים שראו עצמם תלמידיו הגויא לעלות לארץ. ראה: א' מרגנשטרן, "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידיו הגויא", שלם 1 (תשנ"ב), עמ' 211. הנהחתי והנספות של ר' ישראל, "שאסור לשום יחידים לכתב שסנה על הממנים לחז"ל... האסור לשום יחיד לנסוע לחז"ל בלעדי הרשמה בהתימת ידי הממנים וחז"ל", וכן המנקציות לעובר על ההנחוח, "שלא יתנו להעביר שום חלקה וקודמה כלל", אך הן אינן חודגות מן המקובל וכן נהגו גם הפרושים והספרדים. ראה: א' רבלין, "חוקות החלקה של 'כולל פרושים' בארץ ישראל טשנת התקנ"ג", מאקס ציקן, ב' ותריס"ו, עמ' 159, 168-169. ועם כל זה, הדיוס הוא כי אצל ר' ישראל מרח"ן לא היתה זו רק דרישה בעלת אופי מוסרי, אלא היה לה אפי מוססי מדיי.

החלוקה של הכולל (וגוררים היו המקרים שבהם לא נסתייעו העולים בכספים אלה, יאלצו לקבל אישור תענה ממנו. קשה להעלות על הדעת שדרישה זו אכן התקבלה כפועל, ואף אין לנו כל זה נוסף לה. האולם, לפנינו בישי לאופי מנהיגותו הציבורית של ר' ישראל: רגישות לתנאי הקיום ולקשיים הכלכליים של יושבי הארץ, וכתוצאה מכך קביעת עמדה רציונלית, פרגמטית ואחראית, המשתלבת עם שאיפת של קוצמה ושל שליטה ויכולת.

מעברו של ר' ישראל לבוקרבינה האוסטרית לא שינה מאומה ממעמדו ומאחריותו לכולל התמידים הארץ ישראלי. מיד לאחר שהתארגן במקומו החדש חזר ר' ישראל לעסוק בענייני היישוב כבראשונה ואף ביותר שאת, כתוצאה מהתחזקות מעמדו הפנים-חסידי במזרח אירופה ומתגידול התמידי במספר יושבי הכולל בארץ ישראל. בידו היתה הסמכות למנות מינויים (וכך מינה את מנסיפיו לנשיא הכולל), לחלק כיסודים, להכריע במחלוקות ולפשר במסככים המתמידים שנתגלו בשאלות החלוקה. נציגיהם של הכוללים השונים הגיעו לחצר בסדירורה כדי להשמיט את סיועיהם בפניו ולקבל את הברכות.¹⁵⁸

תפוצה חשובה מסוף שנת 1849, שנה קודם פטירתו של ר' ישראל, ובה שמוותם של האיסים שקיבלו אישור משלטונות אוסטריה לאסוף בגליציה כספים למען תושבי ארץ ישראל, נשתמרה והגיעה לידנו. הבקשה הרשמית לאישור המגבית הגושה לשלטונות בירי המדפים הירושלמי ישראל ב"ק, שיצא לגליציה לאסוף כספים למען הכולל ולבניית בית כנסת מיוחד לבני העדה בירושלים (ראה להלן). תשובתו החיובית של נציב גליציה, הגוף הגבוה ביותר שבסקי, שהתיר לאסוף את הכספים באמצעות רבני המחוזות, מלמדת על ניסיונם של השלטונות לשמור על האיוון בין החוגים השונים של החברה האורתודוקסית: במחל לבטב ימונה ר' מרדכי זאב איסנגא, במחל בירד-ולוצ'וב – ר' יוסף שאול טנגו, ובמחל סטריסבורג – ר' עזריאל צחסי, כולם רבנים ידועים שאינם מזוהים עם התסדות. לעומת זאת, במחל בוקרבינה ימונה ר' חיים מקוסוב (גיסו של ר' ישראל), במחל פשמישל-טארנוב – "הרב מרופצ'צ'ה" (כנראה ר' אליעזר מרד'קוב בנו של ר' נפתלי מרופצ'ין), ובמחל צאנו – ר' חיים אלברסס, כולם צדיקים מפורסמים. במחל צירסקוב-קלודסה נזכר גבאי מורשה בשם שולד שפוטוק (F. Schuller). בשפוטוק היתה, כמכור, אחזה גדולה שניכשה ביד ר' ישראל, ויש לשער כי שולד זה אינו אלא ר' ישראל או בנו שלום (הוא F מציינת את שם המשפחה פרידמן, והשם שולד הוא כנראה שיבוש של שולם). בהמשך מצין, כי כל הכספים מועברים מלוב אל קירות באמצעות שולד ומשם נמסרים לחלוקה בארץ ישראל.¹⁵⁹

158 ראה אישור הפטירה בין מללי התמידים בירושלים, בצפת ובמסריה שעלו חתם ר' ישראל בחשון תרי"ד: אקף, רח"ק, עמ' 294, ס"ט 18. באגרת משנת 1845, שנתה הצדיקים ר' יצחק מוהרקה ו"ר משה מלוב אב"ד פסערבורג בירי הושרי המצוי מאיר ליב משהליץ (ראה עמ' 291, עמ' 292, ס"ט 14), הם מבינים על הסכומים שפולו בין מללי חלק לכולל חב"ד, על רקע רצונם של האחרונים להצט מצקות ארץ ישראל שנסאפו משהליץ. הצדיקים קבעו כי אין לשלוח את המנה, "וכמו כן גם אגודת מוסכים על דעת כבוד הרב הקדוש הצדיק המפורסם בנן של קדושים מוה"ר ישראל... מן מוהרנא, ובאשר יחזה רעון בן יקס" וקבץ ששה צדיקים, ו. עמ' לה-לו.

159 התעודה מתארה (אך לא תובאה במקורה) ביד מלבר, שתי מאות, עמ' 103-104; הג"ל, "עליית יהודים מברסלב לגליציה לארץ-ישראל", ירושלים – מחקר ארץ-ישראל, ד (תשי"ג), עמ' רמז-רמז; וראה גם: הג"ל, "יצחק וייסס, גבאי של יהודי אוסטריה בארץ-ישראל", שם, ה (תשס"ז), עמ' שז.

ידועה משלימה, הקשורה אף היא בנסייעת של ישראל ב"ק, מצויה בתוכיר שחיבר יחף פיצאמאנו, מנן הקונסול האוסטרי בירושלים, ביולי 1849. בתוארו קצר על הרכב האוכלוסיה היהודית בירושלים נאמר: "קהילת החסידים, המורכבת שני-שלישים של גאליצאים; הרב הראשי שלהם נמצא בסאריגודה בבוקובינה, והם אוספים את כספי הצדקה שלהם באמצעות שליחים משלהם בגאליציה".¹⁶⁰ "רב ראשי" זה הוא כמובן ר' ישראל, שכן התוכיר חובר כתבי שנה קודם פטירתו. ממקור זה עולה עוד, כי כבר בשנת 1843 רכשו חסידיו וולין קרקע לבניית בית כנסת. מאז המפיק לגייס את התומכים והכספים הדרושים ורק סירוב השלטונות התורכיים להעניק רישיון (פירמאן) מעכב את התחלת הבנייה.¹⁶¹ על גודלה של הכולל ועל ויקתם של חבריו למרכז בסריגודה העיד, שבע שנים לאחר מכן, לדודיג אוגוסט פרנקל. ברין וחשבונו שצידף לספיו "ירושלימה", בשנת 1856, תיאר את הקבוצות השונות המרכיבות את היישוב היהודי האשכנזי בארץ:

אנשי העדה הזאת הגבו [הם] ילידי האלהוניץ מפלך המאלוויא ובצמאראביץ, והם תושבי צפת וסביבי מקורם, והם שנים [עשרה] או שש עשרה שנה התגוררו ונאחזו בעדה בירושלים. מושב פקודת מקהלות שלוש הערים הקדושות האלה, הגדו בנעדיסשע ובסאראגאטורא מפלך בוקאוינא, ושם [בסריגודה] גם מוכן שבת מוסר. כפי מראית עינם באמונה, הגמו קרובים אל הפרושים, וכפי אורח תפלתם ידרכו בפעמי הספרים, כעת אלה האפרונים [הספרדים] ידבקו במנהגי האשכנזים. כפי אשר תפוע תוללות האמון ביניהם, ככה יגדל סוחר מוסרם על הפרושים, והגיון בתלמוד איננו ראש מוסרם, כי אם בתחלואות הנפש ובהגות הרעיונים מוחצ, חפצם, ובזאת ינסו לזרוך במשעולי חכמת הקבלה.¹⁶²

פרנקל, שהיה מקורב למשפחת ב"ק, העריך את חסידיו וולין כקבוצה השנייה בגודלה ביישוב, לאור מחזור הכספים של הכולל (לאחר הפרושים ולפני כולל אוסטריה [שנתפלג מכולל וולין בראשית שנות החמישים]). כולל חב"ד, כולל ארשה וכולל ורוד [הולנד הדייטשלאנד].

גם מקורות אחרים מאשרים את העובדה, שבירדצ'ב ברוסיה (שהוקלה חסידית שבה היתה קשורה ברובה לחסידות רח"ץ) וסריגודה באוסטריה היו למרכזי האיסוף והמשלוח של הכספים לחסידיו וולין שבארץ ישראל. ברין וחשבונו רוסי מיום 1861 מסופר על חסיד בשם גדליה רוניק, המעביר את הכספים שנאספו במזרח ליפוניה אל מחצף לרוסיה, לסריגודה שבאוסטריה; שם מתגורר אברהם יעקב פרידמן, בנו של הרב לשעבר של רח"ץ. רוניק השיג דרכון מיוחד ריצא עם הבקף לסריגודה דרך תחנת הגבול שבהאיטאין. חסידים אחרים מעבירים את הבקף

¹⁶⁰ ראה: אליאב, בחסות מלכות אוסטריה, עמ' 68-71. בשנת 1843 או 1844 העביר ר' ישראל כסף לרכישת המגרש, ובסוף שנת 1844 כבר קיבל הפקדון משם הקניין; ראה: אסף, רח"ץ, עמ' 294-295, מס' 20. השלטונות האוסטרים לא נקשו עמדה דרימספיעית בנישא בניית בית הכנסת וחששו שמא תפיה בחסידים

¹⁶¹ תפגע ביחסים עם הפרושים. ראה: אליאב, שם, ובעמ' 77-79.

¹⁶² L.A. Frankel, Nach Jerusalem! Leipzig 1858, p. 49. והביטוי לפי תרגומו של מגדל בריי שטרן, ירושלימה, היצן תרי"ט, עמ' 177. לאחר מות ר' ישראל תפס בנו ר' אברהם יעקב את מקומו כמפיק בבכפף ארץ ישראל, האלי התוכן פרנקל כמיל"ם "מזן שבת מוסר".

לברדיצ'ב, ומשם הוא נשלח לסריגורה, ליאנקל פרידמן, וזה מעבירו לירושלים "למען חידוש בית המקדש למשיח וגם כדי לתת צדקה ליהודים עניים".¹⁶³ ניתן לשער, כי הבנק של משפחת היילפרין בברדיצ'ב מילא אף הוא תפקיד מסוים בטיפול בהעברת הכספים. העדויות הרבות על זיקתו המתמדת של ר' ישראל לכלל חולין, גם לאחר התיישבותו בסריגורה, מצביעות על תופעה מאלפת: על אף השתקת הטרנו מוחלן שברחיה לברדיצ'ב שבוואסטרסיה, שומר הכולל לא רק על שמו ה"היסטורי", שכבר לא תואם את המציאות המדינית והגיאוגרפית החדשה, אלא גם על מחויבותו חיקתו לחסיד חולין, יוצא האזור הקודם. עובדה זו מרגישה פעם נוספת עד כמה היתה החסידות תנועה בלתי מוגבלת מבחינה טריטוריאלית, ושינויי גבולות, כמו גם תמורות מדיניות, לא השפיעו בהכרח על הווייתו והתפתחותה. בנוסף לכך, מעברו של ר' ישראל לסריגורה נעשה באונס, מכוח הגסיבות, ולא מרצון. רוב החסידים הוותיקים המשיכו להתגורר ברוסיה והצדיק היה משגיח כמובן להמשיך ולשפת את קשריו עמם. בד בבד עם התערותו של ר' ישראל במרחב גיאוגרפי חדש, הרחוב גם הכולל הארץ ישראלית את תחושי שליטתו וחוסרו והבנים תחת כנפיו חסידים יוצאי גליציה, בוקובינה ומלודובה.

לאחר מותו של ר' ישראל נמסרה הפטרונות של הכולל החסידי לבנו שלום יוסף. נשתמר בידיו מסמך שנרשם בירושלים בשנת 1851 ועליו חתומים מעל מאה חתומים מחסידו סריגורה בארץ ישראל, המקבלים על עצמם בהכנעה את עול מנהגותיו.¹⁶⁴ ר' שלום נפטר באולד תר"א והתפקיד העבר לר' אברהם יעקב סריגורה, שנשא בשל זה יותר משלושים שנה.

2. מפעלי בנייה

לא ניתן לתאר את זיקתו של ר' ישראל מרחין ליישוב החסידי בארץ ישראל מבלי להזכיר את התפקיד המרכזי שמילאו ישראל וניסן ב"ק, המדפיסים החסידים מברדיצ'ב, שהיו למייצגים – אולי אף הרשמיים – של האינטרסים של בית רחין בארץ.¹⁶⁵ בשנת 1840 או 1841 עברו בני המשפחה מן הגליל לירושלים וייסדו בה, יחד עם ר' אהרן משה מגזע צבי מקמיניץ, את כולל חולין הירושלמי האף עמדו בראשו.¹⁶⁶ מינויו של ישראל ב"ק למטלא מקום של קונסול

163 גלאנס, המאבק בצדיקים, עמ' 320.

164 ראה לעיל, עמ' 250.

165 על משפחת ב"ק ועלייתה לארץ, ראה מ' בניה, "בית יעקב של ר' ישראל ב"ק בצפת הראשית והשני בירושלים", ארשת, ד' תשכ"ז, עמ' 271-295; ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' טו-כו; ברטל, גלות בארץ, עמ' 119-120. את ברדיצ'ב עזב ישראל ב"ק, ככל הנראה, בשנת 1826. ראה רבני בשער הגלילין הראשון של הצפלה, מ"ד בנצחם אב תר"ב (צפלה בקתורה, 13 תשרי), עמ' 195: "זה לי שלשים ושבע שנה מאז עזבתי את ארץ מגורי (בארדיטשוב)".

166 ראה א"ל פרוסקין-א' ריבלין, תולדות חבסי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 222-223. על ר' אהרן ונולד בברוד בשנת 1874, עלה ארצה בשנת 1838 ונפטר בשנת 1845, ראה: אנציקלופדיה לחסידות, אישים, עמ' קצה-קצו, ולחלן, עמ' 352-353. גם ליא פרנקל (לעיל, הערה 162) ציין את 1840 או 1842 כשנת ייסוד הכולל. א"ס לונץ קבע כשנת הייסוד את תר"א, "עם ביאת ה"ר באוק", וציין כי עד שנת תר"ה (1845) שסר הכולל על זיקתו לכלל צפת ומשם הגיעו ותי החלוקה. רק משנת תר"ה האילך החל הכולל בירושלים באיסוף כספים עצמאי. ראה: לונץ (לעיל, הערה 149), ט, עמ' 208; ב"צ ט, הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנת הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשכ"ג, עמ' 123.

ואלאכיה (שהיתה אז תחת שלטון תורכי) הקנה לו בווהיא קשרים שסייעו גם בהעברת הכספים מחו"ל.¹⁶⁷ במסגרת תפקידים וחולק מחסידותם ונחלתם, ביקרו האב וזבן בסדיגורה מספר פעמים.¹⁶⁸ פעילותו של ניסן ב"ק בשירות בית רוז'ין הגיעה לשיאה בשנת 1869, בעת המחלוקת הגדולה שאמרו חסידי צאנז על חסידי סדיגורה: בהשראתו הוכרז בנותל המערבי חרם חמור נגד ר' חיים מצאנז, שעורר סערה רבתי בכל העולם היהודי.¹⁶⁹ יחסות הבנייה והפיתוח של משפחת ב"ק היו בתחומים שונים: חוץ, בריאות ודת – בדרך כלל בהשראת צדיקי סדיגורה ובחסינותם. כבר בשנת 1844 שימשו החסידים פעולה עם הספרדים כדי להקים בית חולים יהודי, ראשון מסוגו בירושלים, תוך עימות גלוי עם לעזרין והנהגת הפקוא"ם שהתנגדו לכך.¹⁷⁰ בשנת 1856 תמכו חסידי חוץ בירושלים (ושוב, יחד עם הספרדים ובניגוד לפורשים) באופן נמרץ בפעולותיו של לוחזיג אהונס פורנקל, שנשלח להקים בעיר בית ספר מתוקן ("לטמל").¹⁷¹ שנתיים קודם לכן, בשנת 1853 או 1854, רכשו חסידי סדיגורה בירושלים מגרש לשם הקמת בית כנסת. הרב נעשה לאחר שר ישראל הביע את רצונו המפורש שחסידי יתפללו בפני עצמם ולא יתערבו עם עדות חסידות אחרות. על כך לומדים אנו מאגירת שכתב למנהיגי הכולל בראשית שנת תר"ה (1844):

לנכון בא לידי שטר הקניה מקצית מקום ביה"ק ירושלם תב"ב לבנות שמה ביה"ב ושאר דברים הנצרכים למבית ישוב ירושלם עיה"ק תב"ב. והיה לי למשיב נפש כי הצליח השי"ת מנחת לבי כי זה הצדי ורצוני להיות ביה"ב מיוחד להתפלל שמה כל קהל חסידים מנהגם

167 ראה א"ס לחן, "יהודים בארץ תב"ב", ירושלם, ה'תרס"א, עמ' 288; י' סיראקס וא' שטינק, מאה שנה, תל-אביב 1938, עמ' 418; י"י רבלי, "לחולות הדפוס בא"י הורדא", סדרה ומערכה, א' ותרס"ו, עמ' 295. ב"ק בעצמו שדה בקושטא בשנת 1847 או 1848, פעל למסן בישראל מידת גירוש היהודים מן הכפרים במלחמה וסייע בחולץ יהודים מרוסיה שנכלאו בתחום האימפריה הרוסית/מאגית. ראה: הבצלת, ה' (תרל"ח), גיליון 7; ג' כח, "מכתב ששלח ר' יעקב יוסף מאדוויטטשיב לר' יקיר ניוון", קריית ספר, סב (תשכ"ז), עמ' 503-506; הלוי (לעיל), הקרה 165, עמ' כד.

168 לפחות פעם אחת מאז עלייתו חזר ישראל ב"ק לגליציה (בשנת 1849), כדי לאסוף כספים ליטול חלקי" (ראה לעיל, עמ' 295). מכיד שנפגשו עם ר' ישראל בסדיגורה אם כי אין לנו כל עדות לכך. ניסן ב"ק היה ברוז'ין ובסדיגורה פעמים רבות; ראה: מאה שנה, שם, עמ' 424-425; לעיל, עמ' 280, הקרה 105.

169 ב"ק חרשים כתב פולמוס נגד צאנז (קול מהכל), ובהשראתו כוננו פעילות שונות בכל "עיר הקדוש". מצפת, דרך טשל, כתבי כמה עשרות חסידים: "אנחנו כולל עוסקין סבילים מאז אנשי חוסא אשר בשם חסידים מסא"ר [בסדיגורה] יסעו... וחתמים להכניע כל העולם תחת שכסיהם... כשבת בא ביד מלחם ירושלם ח"ו, מאז ניסן ב"ק עם מכתבים מסא"ר בפקודה רבה" ונשפיל נאמ, עמ' יג-יד.

170 על פרשה זו, ראה: מדרגשטון, אגרות המפקדים; וז"ל, "בית-החולים החדש הראשון בירושלים", קצרה, 33 (תשס"ח), עמ' 107-124. מדרגשטון ראה במרשה שלב במודרניזציה של היישוב הישן, לעומתו הוצע לראות ביהדותו של ב"ק המסך למנפות אדוואנצקיות שמרניות; ראה: י' פרידמן, "בית-החולים חסידים-ספרדים בירושלים, תר"ד (1844)", כשלב במודרניזציה של "היישוב הישן", שם, 37 (תשס"ח), עמ' 177-183. ראה גם: ש' שטרן, "עוד על בית-החולים החדש הראשון בירושלים", שם, עמ' 184-188; אגרות חובבי יחאיקה – תעודה ומכירה פומבית בירושלים, סיון תשנ"ב, עמ' 89. מידת המעורבות האישיה של ר' ישראל בהקמת בית החולים אינה ברורה, אף שיש לשער שהיה במד העניין; ראה גם אקס, חוץ, עמ' 278, תעודה ב.

171 על פרשה זו, ראה: ג"ס גלבר, "לחולות יסוד בית הספר לטמל בירושלים", ירושלם – רבנות לחקר ירושלם והעלמות, א' (תש"ח), עמ' צא-קק, קצ-קט; אלאב, במאות מכללת איסטריה, עמ' 102-109.

ועד קטנם ביהוד. אולם אני מתרעם על התרשלותם בדרך מצוה גדולה כזו שעדיין לא התחילו בבנינה, לכן באני בסתם לזרז אתכם שתתקן תראו להתאמץ בבנין ביה"ב בירוחה, והבני שולח לכם סך שני מאות חמשים קשרבליך [-חבל]. ובמחר שתצטרכו בעבור בנין ביה"ב... עד כמה מאות אחוזים תראו להלוות. ושאר דברים הנצרכים לשנות ישבו ירושלים עיר"ק בעזרי' אשים עין השגותי שיהיה הכל על גמון. והבני מוזר תושבי אנשי ירושלים תוב"ב באוהרה גדולה כפלה ומסופלת לכל ישמע בצעות ירושלים שם מריבה וקטטה וז' בכלל חסידים כי אין דעתי נחה בזה. לכן תראו שיהיה שלום בארץ ושלום בטובם.¹⁷²

הבנייה עצמה היתה כרוכה בקשיים רבים: הן השגת רישיון בנייה מיוחד (פירמאן) מהשלטונות התורכיים (שניתן רק בפברואר 1859),¹⁷³ והן גיוס משאבים מספיים ניכרים (שראשיותם בתרומה גדולה שהעביר ר' ישראל,¹⁷⁴ וסיועם, כעבור כשלושים שנה, במאמץ מספי ארזי מצור של ר' אברהם יעקב מסדיגורה ובתרומה של משפחת ששון הבגדאדית). בשנת "תת"ל"ב (1872) נחנך בית הכנסת בטקס תגיני החזן המפורסם ר' בצלאל שלינגר מאודסה הנעים בו זמירות. הבניין המפואר נקרא מעתה "תפארת ישראל", על שמו של ר' ישראל. בפי העם נקרא בית הכנסת גיסן ב"ק, על שמו של התסריטוריסט, שליחה את כל השלבים של הקמת המבנה והוציא את החזן אל הפועל. בית הכנסת נחשב ליפה ביותר ("וכלילת יופיה אין כמורו בכל עיר ארופה").¹⁷⁵ הוא נחרב בזמן מלחמת העצמאות, בשנת 1948, ומאז עומד בשטמונו. המסורות על הקמתו המתמשכת של בית הכנסת עוסקות במעשה הגיוגרפי: הול ב"מלחמה" שכביכול בנה ר' ישראל בצאר ניקולאי הראשון, אירבו משכבר, שביקש לבנות כנסייה על אותו מגרש; וכלה בסיפור על ביקורו של הקיסר פרנץ יוזף בירושלים בשנת 1869. הקיסר תרם אלף פרנק להשלמת גג המבנה של בית הכנסת, לאחר שהתרשם מדברי החרדו של גיסן ב"ק, שסיפר לו כי המבנה מתווד הנג "הסיד בפני הקיסר את כובעי".¹⁷⁶

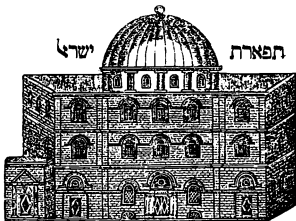
172 אקף, דרוזין, עמ' 294-295, סל' 20.

173 פי גרייבסקי, זכרון לחובבים ראשונים, ד (תרפ"ו), עמ' 54-56; ההוזה: מנגיו קדם, ירושלים תשל"ו, עמ' 41-42; וראה לעיל, עמ' 296.

174 על המאמץ הכספי עוד בימי ר' ישראל מספר משה וייסר: "גם אני נידו [-נדר חזק ודופי] בשלח ע"פ [-על עני] הצעות לקבץ דברים אבי"ב על הבנין הזה בעוד חיים חזונו של הצי"ב... ר' ישראל מרוזין וכללה"ה הוא [-ר' ישראל] טקן לו מסבה מליצה בחיפוש לעזר לזמן בני ישראל על ז"ל [ועשרי ירושלים, לעברת תרבי"ב, בו ע"ב].

175 יהודה ליביש מפולסמן, של ירושלים, ירושלים תרל"ג, לו ע"ב; וכן: שם, ג ע"ב, ח ע"א-ע"ב.

176 פרטים על ספוע הבנייה וכל הקשור בו, ראה: אבן, זכרונות, עמ' 110-111; אי"ט לנצח, לוח ארץ ישראל, ד (תרס"ט), עמ' 18-16; נת, הייסוב היהודי ולעיל, הערה 166, עמ' 198-199; ברוסביג, דרוזין, עמ' קה-קט; ש' וייס, אהלים קדושים בארץ-ישראל, ירושלים תשס"ו, עמ' 230-238; י' בן-אריה, עיר ברא תקופה, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 345; צ' אילן, "ראשיתה של החבצלת" (תרנ"ב) - עם גילויים של חמשת הגליזות הראשונים, קתדרה, ? (תשל"ח), עמ' 32-33; קטעים מתוך החבצלה, מתוך: קתדרה, 13 (תש"ס), עמ' 197, 201, 206, 210, 213; אליאב, בחסות מלכות אוסטריה, עמ' 68-71, 79-77; 393; מ"י חסידה, "חלוצות הקמת בית הכנסת - תפארת ישראל", מסילות, ז (תשנ"ה) - ד-טו (תשמ"ה), בתוספת: ר' רבינוביץ, "פרקים בתולדות בית הכנסת תפארת ישראל", תפארת ישראל, כ, עמ' 19-28.



ציור משנת 1873 של חזית בית הכנסת "תפארת ישראל"

ר' ישראל אהב את העיסוק בענייני ארץ ישראל ואף היה מעורבן הרבה במתרחש בארץ. הוא ידע כי קיומו של היישוב היהודי שבה תלוי על בלימה:

בשנותיו הרבים כעת, שארץ ישראל חריבה, ובית המקדש חרב, וישראל מפוזר בגלות בין העמים, ובארץ הקדש אין חיים בה כי אם ערביים ושמעאלים, ומתי מעט מאדוני בית ישראל חיים בטובה, למה נקרא עתה בשם ארץ ישראל?¹⁷⁷

מדוע אפוא לא הסיק ר' ישראל מסקנות אישיות, ולא שקל כלל לעלות בעצמו ולהתיישב בקרב חסידיו שבארץ ישראל?

עלינו לזכור, כי החסידות הייתה (ובמובנים רבים גם נשארה) תנועה גלונית, שמוקד עניינה אינו בפריצת מטרות פוליטיות וחברתיות, אלא בשימור ההווה היהודית הקיימת ובמצאת פתרונות לקשיי המציאות החברתית שבה חיים המוני בית ישראל במסגרת העולם המודרני. אירופי הישן המוכר. ארץ ישראל היישוב היהודי שבה, כל עוד היו בשולי העולם היהודי (כמו במחצית הראשונה של המאה ה־19), היו גם בשולי עולמם היראלי של הצדיקים. ככל צדיק חזון, לא ראה ר' ישראל את עצמו מחויב באופן אישי לעלות – או אף לבקר –

177 ערך קרישין, עמ' 68.

בארץ, זאת העלייה הציג כמשימה דתית המוטלת רק על יהודים מעולים היודעים היטב את מטרותם:

אין גראטבאך, האם קעד אין מיר אן מיט ארץ ישראל! הרב ר' מענדיל מדיטעפסקער האט זיך אנגינקעט מיט א"י און א"י מיט אים... אנכי, אם אבא לא"י הו שואלים אחי, למה באת לכאן בלא היהודים שלך?¹⁷⁸

ובפעם אחרת:

עס (בענדארף קיינער נישט פאררען לארץ ישראל הקדושה, נאר דער האט פיהלעט דעם טעם פון ארץ ישראל כמו הצדיק ה"ר העלוליל, אדער אזוי א יוד האט וויל ריענען להקב"ה אין כאן קאן ער נישט, טעג ער גם כן פאררען.¹⁷⁹

ובהקשר זה, של הפער בין החזון לבין מימושו הארשי במציאות הריאלית (שאפירן, כאמור, לא רק את ר' ישראל אלא גם את רוב צדיקי הדור), נסיים במסורה עוקצנית מברשו של ר' שלמה קלוגער. בתשובה (נספח שנת 1853) לגיסן ב"ק, חסידו המובהק של ר' ישראל, שהעז פנוי וטען כנגד הרב קלוגער כי טעה בהבנת המגיה העוסקת בבסיית העלייה לארץ ישראל, כתב ר' שלמה:

מה שדגני כמורה ברבך משנה רמזוך לארץ לארץ ישראל כושן [לעלות]... למה אין שלוח הרבנים והסידים לארץ ישראל אשר בביתם ודא [לעלות] והרב המפורסם המנהג מ"ה ישראל מרחין ז"ל למה לא נסע לארץ ישראל הוא ובניו שליט"א?¹⁸⁰

ה. מעמדו כמנהיג

כשסיים הצדיק ר' צבי הירש אב"ד ליסקא לומר תורה היה מתפלל: "יהי רצון שיתרומם קרן ישראל וקרן התורה במדה בימינו. אמן. ואמר לי... שהיה מכון בקרן ישראל גם על בית הרב הקדוש מוהר"י [-מורנו הרב ר' ישראל] זצ"ל".¹⁸¹ עשרות הדוגמאות שהובאו

178 תרגום: אני מנסה וגם וזה השייכות שלי לארץ ישראל! לי מנחם מגדל מדיטעפסק חתה שייכות לארץ ישראל ארץ ישראל שייכת לי (וכנסת ישראל, עמ' 133).

179 תרגום: אף אחד לא צריך לנסוע לארץ הקודש, רק מי שמבייש את ה'טעם' שלו, כמו הצדיק ר' ולחיל [-ר' אב וולף מצדניאסטרואה], או כמו שנים יהודי הדעה לעבוד את ה' והיו יכול לעבוד כאן [-בגלות] (ישיבות ישראל, א, עמ' 23; בית ישראל, עמ' 28, סימן כ).

180 תולד לך שלמה, סימן קטן; דאז: אסף, מולין לבשת, עמ' 237. על דבריו אלה הוסיף לאחר זמן האדמו"ר האגוד צדני ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאץ רביר מניעיה על ר' ישראל, שאינם אלא קטגוריה על כלל הצדיקים: "זמנתי מדוע הביא [קלוגער] רק את הרב הקדוש הגדול שלקטעה וגנבה מבית האסורים לזרץ לגבול הים... וטובן מסיילא כי לא יוכל היה למצוא לו לנסוע לארץ מלכות ומדינה שירצה... הארבה היה לו להביא משהו הגאונים והצדיקים חסידים וזנים כבולם שלא נסעו לארץ הקודש אם כי היו חפשים ויחשבים לבשת בארצם ויכולו לנסוע כאן שפיר" (שור' מנחם אלעזר, ה, בדקלית תשל"ד, סימן יב).

181 דרכי הישר המשוב, ט ע"א.

ונבחנו בפרק זה מאשרות לא רק את ההפקיד ה"שלישי" שטילא ר' ישראל, אלא גם את הדיקרה שזכה לה מצד חוגים שונים, בעיקר חוגי צדיקים חסידים. לא כל פרטי פעילותו ומפעשיו כמנהוג יודעים לנו, ויש לשער כי על פרקים נכבדים ירד מסך השיכחה ואין לאל ירינו לשחזרם. עם זאת, מן הידוע לנו על מערכת הדינים המסועפת שבחזוניה משך, על השתוללות והפעילות הדיפלומטית שבוצעה בהשראתו, על גיוס הכספים לחצרו ולחסידיו שבארץ ישראל ועל יחסות הבנייה והארגון שלו – מכל אלה עולה בבירור מעורבותו האינטנסיבית בענייני ציבור והכרתו בקשר שבין עושר אישי לבין לגיטימציה שלטונית, הגדלת השפעה וצבירת עוצמה. ר' ישראל שקד על האדרת שמו ועל ביסוס מעמדו, הן מבחינה חומרית והן מבחינה חסידית-ציבורית. כצדיק שחונן גם בכישרונות מעשיים של "הסתדרות ותעמולה", הוא ייתם חשיבות לעניינים ארגוניים, ועסק – בהצלחה ניכרת – בהרחבה מתמדת של גבולות עדתו, מבחינה כמותית וגיאוגרפית, ובשיקומה, לאחר שנות הרעה, במקום חרש. חסידות הרח"ן סדירה אכן הייתה לחסידות הגדולה ביותר, מבחינת משקלה ומספר אוהדיה, הן במחוזות הדרומיים של מורח אירופה והן בשלוחה החשובה ביותר שלה – ארץ ישראל. ר' ישראל פעל גם כמנהוג "לאומי", שגורל האומה וצרתיה נוגעים בלבבו והוא חש מחויבות לפעול בשמה ולמענה. מתוך הבהרה זו לא היסס לתצות גבולות מקובלים ולסייע בידו משכיל המתנגד לחסידות, שעה שהלה התגייס להגנה על האינטרסים המשותפים של בית ישראל. הוא נרתם לשתף פעולה עם צדיק פליין במאמציהם לביטול "גזירות הלבוש", ועמד במגעים שוטפים עם שרים ותקפים במערב אירופה, כמשה מונטיפיורי וצבי הירש לעהרן, כדי לקדם את האינטרסים החומריים של בני עדתו. שילוב זה, של צדיקות מקורית ורגישות מוסרית עם פרגמטיזם פוליטי, בהיקף ובגיוון שזכה, הביא את ר' ישראל למעמד שרק מעטים מבין מנהיגי של החסידות תגישו אליו קודם לכן. מבחינה זו הוא ראוי להימנות עם אישים כמו הבעש"ט, המגיד ממזריץ' ור' שניאור זלמן מליאדי, שהמביע את חותמם על התפתחותה ההיסטורית של החסידות כולה.

פרק שנים־עשר

"לי הכסף שבכל העולם": חוץ העושר והמלכות

זקן משה סלמתי על רבי ישראל מרדכי;
נוף - פסחית וקליל בגליל, לעני הקדוש סביב...
אז נציל-לך בלי מלכות מנחם, בשלל...

א. החידוש בדרך ה"מלכות"

אם יש דבר שבו נהפךס ר' ישראל מעבר למבט ולמקום הרי זה עשרת המעלה, אהבת לכסף ולרבים והסגנון הראשוני שנהג בחצרו. "הוא ר' ישראל מרדכי" - תיאור המשיכיל אברהם גוטלבר - "אשר הרעיש כל העולם בפרישת גדולתו, במרכבותיו וסוסיו, כלביו וחישיו אשר באווחות סוסיו, במלאכת תופיו ותצורותיו וכל כלי נבלים, כי היה לו חבר משוררים מנצחים בכלי שיר עד להפליא, והתנהג בגדולה ושירות כמלך ישראל".¹

לא רק משכילים עוינים, אלא גם צדיקים עשירים נפעמו והשתאו נוכח אורחות חייו הבלתי שגוריים של ר' ישראל: "מתפלא [אני] על איש קדוש כזה כמו הרה"ק מרדכי, אשר יכסוף לכל הכסף ולכל הכבוד שבעולם", העיד עליו רעו, הצדיק צבי "משה" מרימנוב, לאחר ששב בשנת 1843 מביקורו הראשון במדינתו; חף על פי כן הוסיף: "אין סוגנו [אלא] רק להרבות בבבד שמים. זאת אין להבין רק בבוא גזאלנו הצדיק".² על תאוות הממון של ר' ישראל עמד ר' צבי שנה לאחר מכן, כשביקש לשוך את בת זקניו לנכדו של ר' ישראל. הלא הרש כי במרם יתחום על התנאים יפקיד המחזק בידיו, ובמזומן, את מחצית סכום הברווזיה - שש מאות רובל כסף. כשהתפלא ר' צבי על חוסר האמון כלפיו, שבא לידי ביטוי בדרישה לשלם סכום כה גבוה במזומן, ענה לו ר' ישראל כי יפה הוא מידת הביטחון, אך הוא אינו מסוך על הבטחותיהם של אנשים זקנים: "לכן לא אחפץ לדבר פרס יהיה מנה לפני על השלחן למצער כסף חצי הגרן [הברווזיה]".³

1 א"צ גרינברג, "זכרות שלשה אבות...", אנקראן על קטב העצבן, תל־אביב תרפ"ח, עמ' עא. מקורו של דימוי זה, כנראה, במשפרי צדיקים תחש, ג, עמ' 11-12; השווא: מרקס, תוספות, עמ' 215; משפרי הרמ"ח, עמ' רלז. וראה להלן, הערה 120.

2 גוטלבר, זכרונות ומסקות, א, עמ' 188.

3 בארת הסדר, כא ע"ב; ישועות ישראל, א, עמ' 27; עשר אורות, עמ' 126, סימן ה; בית ישראל, עמ' 10, סימן ד. ברומברג, רחוק, עמ' קז, יחזם אסירה זו לרי שמשן רפאל הירש, שביקר בביתו את ר' ישראל, אבל אין בידנו אף רמז לביקור זה.

4 ישועות ישראל, א, עמ' 29-31; אור פני צדיקים, חיי המחבר, עמ' 7; אבן, זכרונות, עמ' 53-54; חזונו להדישתו של ר' ישראל מר"א שמשלן, בשעה ששוך בנו אברהם יעקב למט של ר' אהרן מקרלין, לעיל, עמ' 111-112.

תשובתו "ורשימת" של ר' ישראל להאשמות הקשות שהענינו נגדו כרוף בצע וכבדות, ניתנה – כך נדמת ההגיגה החסידית – שעה ששכב על עיניו:

תאמרו להעלה, זאת אני רוצה שתאמרו: כי זהו המרכבה שלי עולה מזהו סך כך וכך מעות, ומסכים עולים כך וכך מעות, ואני לא נטתי מהעלה הזה אפילו כחש השעה.⁵

תשובה זו, האופיינית לאפולוגטיקה הדואליסטית של צדיק בית רח"ן ודושיים להם, מצדיקה את אורח החיים המתון של הצדיק, בטענה שאין הוא מסקי את המהות הפנימית האמיתית שלו, ולמעשה אין הוא נזהה כלל ממעמדי הדיים.

עד כמה היה חדוש בדרך זו ובהלך מחשבה זה? האם באמת היה ר' ישראל הצדיק "הראשון אשר אסף הן ועשר אל ביתו והתענג על כל פתרי הדיים"?⁶ מה היה ייחודו לעומת צדיקים קודמים ובקרוב צדיקי חורף?

כבר הזכרנו לעיל, ועוד נשוב לכך להלן, כי את ראשיתה של דרך מטריאליסטית מיוחדת זו, המכונה במקורות ובמחקר "מלכות", ניתן לאתר כבר במפנה המאות ה"ח וה"ט. היא מצויה אצל צדיקים שפעלו באוקראינה, כמו ר' ברוך מפולצ'ין (ואחר כך מפוז'נה), ר' שלום שכנא אביו של ר' ישראל, ר' מרדכי מצרנוביל ואחרים. אמנם, האשמות בוסות כלפי צדיקים על צביות הן בודאי מידמה ועוסק מצויות עוד קודם לכן במתבדים של פולמוסים אנטי חסידיים,⁷ אך ספק גדול אם היה ממש בהאשמות אלה (שהחסידיים מעולם לא הדחו בוק), זאת ועוד, גם אם אמת דבריו המתנגדים, עדיין לא ניתן להשוות תופעות ספורדיות אלה להתפתחות המופלגת בתצר רח"ן – לא מבחינת הדיקף והמנגנון ולא מבחינת ההשלכות על התפתחותה ההיסטורית של החסידות. לעומת זאת, חשוב להדגיש את הרמיון העקרוני לשושלת צרנוביל, שצמח היה בית רח"ן במתח מתמיד של ירידות (וקשרי גישורין בכלל זה), תחרות וערנות. בתיאורים בני הזמן וביכרונות מאוחרים על שתי החסידות הללו, תחרות ונשנים דימויים זהים של עישר ומלכות, תוך הדגשת הרמיון והשוני בין מלכי ישראל אלה, שהם "משלטי", לבין הפריצים הנגיים. המוטיבים הם: בית נהדר, מרכבה רחוקה למסע אבירים, בני לוויה רבים, להקת מנגנים, תשטישי מצוה ובגדים מפוארים, ריוטת חופצי בית יקרים (כלי אוכל מכסף וזהב), מקסדת משנה, וכדומה, קירוב חסידים עשירים ולקחת פרוצות גבוהים.⁸ על סמך המקורות החסידיים תיאר ההדווק, בעצמו נצר לבית צרנוביל, את ר' מרדכי כמי ש"נהג את גישאיתו ברמה, בנה לו בית נהדר ויצא במרכבה יפה רחוקה לארבעה מוסים,

5 בית ישראל, עמ' 14, סימן טו.

6 אדנשטיין, אורות מאשלי, עמ' 204.

7 ראה: וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ספתה, ערך פרוצות.

8 דברי המסבילים, ש"י מרדכי "עלה על כל הרבים שהיו לפניו ועל כל צדיק חורף באבות הבצע והלקחת סמך ברצון ובאכזה מאת כל איש הבא לבקש ברכות" (נשלוט), וספרות ומסעות, א, עמ' 189, משקפים מציאות כזו. המופת גם מן המקורות החסידיים. הוא אכן דרש מתמידו פרוצות במסמכים גבוהים: "זהו קרא מפעם לפעם לעשרים מבין אנשי, היה להקט מים כמה כסף שהיה צריך" (סיפורי הרמ"ה, עמ' קרו). מאמר מתמידו הקובעים והעשירים דרש כי יירש לו בעזאז את מוצית העני ודרכו, ותפדות זאת ודכה במכתב חתם הויעד להמסר לאביו ר' נחמן, המציג בעולם האמת (ספר חזקוני, עמ' 15-14; ראה להלן, עמ' 398, הערה 14). ראה גם: ההדווק, החסידות, ג, עמ' 10-11.

שנים שנים לאורך, כדרך אצילי מלין בימים ההם.⁹ הדמיון לתוארים שנכתבו על ר' ישראל בולט בעליל. ואכן, בשנות השבעים של המאה ה"ט, כשהתלקחה מחלוקת צאנז'ר-סדיגורה ונסבה סביב אודות חייהם הראשוניים של הצדיקים לבית רח"ן, הייתה אחת הטענות העיקריות של אוהדיהם: מדוע נספלים דווקא אליהם, הלא אין הם היחידים החוגלים בשיטה זו?¹⁰ יש אפוא לראות את בתי רח"ן וצ'רנוביל כמסדייות תאומות מבחינת מנטון והפקודן. מסבכים של דברים, אנו נתמקד בעיקר במקורות הנזעמים לחצר רח"ן, אך נסתייע גם במקורות אחרים, העשויים לשפוך אור על תופעה זו.

עד כמה חדשה הייתה דרך ה"מלכות", מוגדרת לכל מה שנחשב קודם לכן כדרכה האמיתית של החסידות ובלתי מובנת לרבים מן הצדיקים בני הדור "הישן", נוכל ללמוד מקובלנת אמו של הצדיק ר' יצחק אייזיק מלידצ'וב על עשרים המופגש של צאנז'רה. זוהי דוגמה אופיינית לתחושה של "ידידת הדורות" בחסידות: אביה שלה – כך אמרה – עבד למחיצתו מבוקר עד ערב ובלילה עסק בתורה: "ומה היו כל ביותו מטה ושלחן וספר ומגורה, ולא דרך אחר מתורה. ובימינו אלה צריכים דירות מרווחות והיכלי תפארה, כל זהוב וכסף והבשמים".¹¹ כך גם שלה מתיאור יחסו של ר' נתן מצ'רנוביל להתנהגותם של בניו. החסידים סיפרו לו על בנו הבסור ר' משה, דמות נשכחת שלא הוזכרה דווקא, שהוא "מתנהג בעשירות". כי היה בביתו מגדל שקורין שאפפז [-אדון] משוחה בשער ובאיזה ציורים, אשר בשנים קדמוניות לא היה מגדל כזה רק אצל האדונים והשירים". על ר' מרדכי בנו השני "הלשינו", "כי הוא מתנהג את עצמו בגדולות ועשירות עוד הרבה יותר מאחיו". ר' נתן, דמות אקסטרית האופיינית לדור הראשון של אבות החסידות,¹² נדהם לשמוע זאת וסירב להאמין; ומשונכת בכך כמו עינו, לא הבין לשום מה הדושים לבנו מרדכי חפצי המותרות הללו:

9 הירוצק, וברעית, ע"פ 16 (נספח: מאהל, דברי ימי ישראל, ג, ע"פ 119). הירוצק ומאהל השוה בין ר' מרדכי לבין ר' ישראל (ו"ר מרדכי היה הראשון שנתג את ביתו סביב עשר ושאר וכן אחותו הייזינה עלה עליו בזה חזי חיי נסד"ה). הן הפרזה בדיבור ובמחזות סכינות – כביכול לא אכלו זה אצל זה ולא התחתנו זה בזה (הירוצק, שם; הצ"ל, החסידות, ג, ע"פ קא-קוב). על אף הדמיון הרב בין שני הצדיקים, הנה הבדל גדול תוצר ביניהם: היום לטעמים, ראה להלן, ע"פ 317-320. הירוצק השווה את ר' ישראל גם ל"ר ברוך ממלידז' ול"ר נתן מברסלב (החסידות, שם, ע"פ קוב). על אף הדמיון שבין למטא בין אישים אלה, עדיין השוני גדול יותר.

10 "וכפרי כי התנהג האמת אשר יתנהג הקדושים [-בניו של ר' ישראל] צ"ע [-צדיקים יסוד עולם]. הלא יתנהג גם כן גור קדוש ויצא הלצו של הרב הקדוש מרדכי מאלי מסעצ'רנאבעל וצלחה, וסי שמועזי על האת התנהג נזע בכבוד כל הקדושים צ"ע אשר בעין השם" (חנוד, תשובת ר' אלישע, ע"פ קסו). על פי מסורת אחרת, אמר ר' חיים מצאנז' ל"ר מרדכי טקסטר, נבדל של ר' מרדכי מצ'רנוביל, כי גם בבית צ'רנוביל רואים "התנהג בגדולות ועשירות גדולה הרבה כל כך וכלי זהב, אך אצלכם [נחשב] האת לשל, אולם בני הייזינער עשו את הפסל לעיקר" (בקמסטר, ספורי נפלאות, ע"פ רטסו). יש לקחת בחשבון, שסקנות המקורות המאחרים הניסו במבטוי הראשונות של ר' ישראל והשפיע מסעצ'רנאבעל של מחלוקת צאנז'ר-סדיגורה, שנכתבה על בניו "שעסקים רק במתן כסף זהב, ונודל נבדות לבם שאין לפעולה מהם, וחכמים על מרכבת כסף זהב יקרות מאוד" (ילקוט הרדעים, ע"פ 112).

11 בראד, מאי יצחק, כ ע"א.

12 נבדל הצדי עליו כי היה "עני ואביון עד אין סיעוד ולא היה בביתו להגן ולמכות את עצמו מפני הקדו הצינו" (ספר החיים, ע"פ 165), ועניו זה משהיה גם מנסח והמלצה שכתב לו יידור ר' שניאור זלמן מליאד נאמרות קדוש, ע"פ מז-מטו. כך נאמר, כי "היה מקרב יותר העניים מהעשירים... והעני את

וכאשר בא [ר' נחום] אל בית בנו המגיד [ר' מרדכי] אמר לו: הנה אפרים עליך שיש לך כלי כסף וכלי זהב ודברי שעות [שיעורים] רבים, הראנו נא אותם. והסיר המגיד ר"י מאסלו תייל לזרזת כל החפצים שלו לאביו הקדוש. אמר לו אביו: ולמה הם נחוצים לך? והשיב המגיד: הנה תגמרא מתארת ומספרת מכבוד עשרו של רבי [ר' יהודה הנשיא], שהיה רב מאוד בירוד. והנה איתא במסכת כטובת כי בשעת פטירתו של רבי זקי עשר אצבעותיו כלפי מעלה אמר: לא נהניו מעולם הזה אפילו כאצבע קמנה. וקשה, אם לא נהנה מעולם הזה כלום, ולמה היה לו כל העושר הזה? אלא על כדרך משהם גם כהן יש דרך לעבודת ה' יתברך. אז הלך רבי הקדוש ר' נחום מבית בנו המגיד תייל שמה ושוב לב נתן ידיו על גופו ואמר: שימו מצי שיסו.¹³

גם אם נפקק כמות שמתחו של ר' נחום שעה שיצא מבית בנו, הנה מתוך הורשית המיוחס להם מתבררת האידיאלוגיה של הדרך החדשה: דרך העושר וההרחבה היא דרך לגיטימית לעבודת ה'; יש לה שורשים ותקדימים בהיסטוריה היהודית והיא מרגישה את הפער שבין גילויים חיצוניים לבין תוכן פנימי. בלפי חוץ מתגלה הצדיק כדמות חומרנית-גורמת הצוברת קניינים ארציים, האילו כלפי פנים אין הוא נהנה מנכסיו הרבים אפילו כמלוא הנימה. ההתנהגות הראונית-החיצונית של הצדיק משרתת אפוא ערכים אחרים ואותם נגסה לברד לזלזל.

אך האם עלינו לקבל הסבר זה כפשוטו, או שמא לא באה האידיאלוגיה לעולם אלא כדי לשרת ולהצדיק באופן ציני תאוות סמון וחומרנות של צדיקים מיושנתים וכפי שטענו המשכילים? זו היא כמובן שאלת המפתח בניסיון להבנת התופעה ולהערכת דמותו של כל צדיק וצדיק. מטבע הדברים לא ניתן לקבל תשובה חד משמעית לשאלה זו, ועם זאת, ברור כי היקפה הרחב של התופעה מקטין מאוד את חשיבותו של הטיעון האיש. גם אם יתברר לנו מעל לכל ספק כי צדיק פלוני לא היה אלא נוכל חסר מצפון, שכל תכליתו רק רדיפת

שאלו מקדוה: מדוע לא יתנוג ברבינו הקדוש שאמר עליו רבי מכבר עשירים" (שם, עמ' 196). על חסידת חסידו, הקדושה ברוחה לזעזע הפניאטטי שסבב את ראשוני החסידות, נשתפרה עוזתו המעניינת של גבוה, ר' ישראל מבראסל: "היו נוסעים אצלו חסידים גמורים בני עליה היו מופתים היו מתגוררים ומתגוררים תחת המספלים, ופעם אחד באו לפניו בתוענים ובכביה בושפות שליש, ודברו כל לבם לפניו איך שפלו לטמא מאוד בחסות ומה שחזרה אינם יכולים לזרם ראש בתורה תחלה ועבודת ה' יתברך, והיה נשבר לבם עד שנעשו חילים ממש וכמה מהם נפלו על שיש חיי" ונעזרת ישראל, מה ע"כ). ר' נחום נסער בברעטל ב"א בחזקת תק"ח (כ"ט ישראל, עמ' 30; ספר החם, עמ' 10; וראה לעיל, עמ' 64, הערה 24).

13) כ"ט ישראל, עמ' 53-54. בספר חסיד אחר אמר, כי ר' נחום "קילל את בעלי לשון הרע", שהלכו רכיל על בניו וצדור דברים, עמ' 64 וראה גם: ספר החם, עמ' 5, 1002. מעניין להשוות סיפור זה לדבריו של ר' נחום בספרו מאד צינים (סלאווא תקנ"ה, פרשת ויצא; דפוס צילום: תשס"ד, עמ' 148: "ליל הכסף ולי חובב אפר ה', ולמה אפר חזקא הכסף וזהב מיוחדין לו יתברך, והלא כל העולם וסלאווא הוא עשיר ולי הוא... אך מפני שכל הנהגת העולם והמטרות הוא על ידי הכסף וחובב, ועל זה אמר לי הכסף ונ', שצריך כל אחד מישראל לקרוב לי לשם, שהוא ניצוץ הקדוש הנלוכס בטובו, כי אין לך דבר שאין בו ניצוצות הקדושות. והחל התפגע שיש לי יתברך כשמתבאר אצלו הניצוצות קדושות הנלוכס כספים השפל כזה, שהוא יסור עשר מוט, שטענו נטעוהו הכסף וחובב". וראה עוד שם בהמשך.

שורה ובצע, האם ניתן לגזור מכך גיידה שווה על צדיקים רבים אחרים שהגלו בדרך המלכות, על בנינים ונכריהם ועל אלפי החסידים שהאמינו בהם? נראה לנו, כי לצד התייחסות הכרחית לאישינות המסירות של הצדיק ולדפוסי פעילותו, יש להעניק משקל רב גם להיבטים רעיוניים ומיתיים, שכדרך אנוש נשתלבו ביצרים ובאינטרסים אישיים וקבוצתיים. חוקרים ביקורתיים, שהתבוננו על תופעת המלכות שייצג ר' ישראל, הרגישו בעיקר את הצדדים הציניים והמניפולטיביים של יחסי הציבור, התעמלה והפרסום, שבהם עשה הצדיק שימוש כדי לממש את תאוות השלטון והכוח שאליה השתוקק. כך כתב, דוד משל, ההיסטוריון שאל גינזבורג:

ר' ישראל היה פסיכולוג גדול, מכיד וידוע היטב את המבט האנושי ולפיכך היה גלוי ויחזק לפניו, שאין לך דבר, שעושה רושם על הבריות הפשוטות וההזויזות יותר מן המאד וההידור... הכל היה מוחדד ומוחזק, קבוע ומסודר בעתו, וכל דבר היה מכון לעשות רושם, לעורר השרצה והתפעלות... כל דבר ודבר היה צפוי, משוקל ומחושב אצלו מראש... דרכו זו היא היא שהעמידה לו בריסעה מרובים לאין מספר, שהיו מסורים לו בגוף ונפש.¹⁴

אפיונים אלה נכונים במידה רבה, ואף חסידיו של ר' ישראל מן הסתם יסכימו עמם, אם כי יפרשום על פי דרכם לחיוב. על כך ניתן להוסיף, כי ר' ישראל והשפע בוודאי גם מסכיבות הטורית וניכר במעשיו רצון לאטץ את מנהגיהם ומנגנון חייהם המיתרי והמוחזק של פריצים פולנים ואצילים רוסיים. ואולם, אין להסתפק, כאמור, רק באפיון הפסיכולוגי ובויתוי הנסיבות החברתיות הריאליות. יש לבקש גם אוד המקורות הרעיוניים, ששימשו (מלבדחוליה או בדעבד) להצדקה או לעיצוב מנגנון חייו והציג של ר' ישראל בודרכו להגשמת חזון המלכות, העושר והשדרה.

ב. הייתום לבית דוד

את הבסיס התיאורטי לחזון המלכות של ר' ישראל סיפקה, בראש וראשונה, מסורת הייתום לדוד המלך. ייתום זה משמעו כפול: לא רק טיעון לכתר של מלך, אלא גם טיעון לכתרו של המשיח, או לפחות זיקה אליו. כידוע, צאצאי בית דוד נחשבו במסורת ישראל כורע קודש, הנשא בחובו את הפוטנציאל של מלך המשיח, שיגאל את עמו מימדינו. ואכן, ייתום משפחה, טענת מלכות ותודעת משיחיות כרוכים אלה באלה בחייו ובהשקפתו של ר' ישראל.¹⁵ כאן יש לציין, כי טענת הייתום לבית דוד חזרה ונשנית במשפחות רבות שאינן קשורות כלל זו בזו, לכל אורך תולדות ישראל ובפורוחיו השונות.¹⁶ הייתום לדוד המלכות אינו ניתן כמכונן

14 גינזבורג, כתבים הסודיים, עמ' 77.

15 בתודעת המשיחיות של ר' ישראל נעטק בפרק הבא.

16 בעניין זה ראו העוסקים בגניאלוגיה ודודית. ראו להנצחה: ש"י סגא, "המשפחות המיתיות לבית דוד", ידע, יד ותש"ל, עמ' 54-55; D.H. Kelley, "Who descends from King David?", pp. 3-5 (1977-1978), *Toledot*, I, 3; עדיית אין ספור על ייתום משפחות שונות בישראל לבית דוד ודודית בכל רחבי המדינה, ראו למשל: א"א פיינמן, ספר הכרונות, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 13-15.

לאימות היסטורי והוא נושא אופי מיתי-פולקלורי. לנו די בכך שזו היתה תודעתם של צדיק בית רומ'ן ושל חסידיהם, ולאור טענה זו פעלו וביססו את משנתם הרעיונית והחזונית ואת דתם האישית לבסורת המשיחיות.

בסתר המלכות זכה ר' ישראל, לדבריו, בשל היותו מזרע של ר' דב בער המגיד ממזריץ', שאותו ראה כ"מקור הצדיקים שהיו בעולם מזה בריאת העולם עד ביאת ג"צ [-גואל צדק]. והוא היה סתר תורה וסתר מלכות, חרע הקדוש המה סתר מלכות".¹⁷ ואולם, ראשיתה של טענת המלכות במשפחתו של ר' ישראל קשורה גם בחזונו של ר' שלום שכנא, ר' אברהם בן צבי מקוריסטאשוב, ש"היה בידו כתב יומם עד דוד המלך".¹⁸ כששאל ר' אברהם יחזע השל מאפסא את ר' ישראל האם גם אביו נהג מנהגי שירה כמותו, השיב באופן סתום: "אבי... היה בוינת אבא... ואני בבחינת מלכות, ומלך שמהל על כבודו אין כבודו מלך".¹⁹ ובמקום אחר אמר: "אבי ז"ל היה לו נפש דוד המלך ע"ה... והשקפה שלו מי יודע, מי יודע..."²⁰ המיתוס של המלכות נתבסס גם על פרטים קטנים: ר' ישראל החזיק בביתו ספר תורה קטן ויקר, "כורך מלכי ישראל".²¹ היו חסידים שהעידו, כי בראשו של הצדיק היה מעין חריץ, סימן פיסו מובהק של מלכי בית דוד לדברי התלמוד, ועל כן רק לראשם יתאים סתר המלכות. גם המנהג בין ר' ישראל לבין ר' מרדכי מצדנדוביל נתפס כמבואה לשתח הקדום שבין דוד לשאול; ר' מרדכי נחשב כפרושוטיפ של שאול המלך, המקנא בודד (הוא ר' ישראל) המוכשר והמוצלח ממנו. גם את כישלון נישואיו של ר' דב מליובה, בנו של ר' ישראל, לשייגרל, בנו של ר' מרדכי, היו מי שהשוו לבישולן נישואיו של דוד לסיכל בת שאול.²² והנה, מתברר כי על אף המסורת המשפחתית האיתנה של ר' ישראל, היתה טענת המלכות היחידה לבית דוד מעין "אופנה" בקרב צדיקים בראשית המאה הי"ט. השפעה ניכרת היתה בודאי למסורת שקבעה כי הבעש"ט היה "מנשמת דוד המלך".²³ גם על נבדו, ר' ברוך ממזריץ', נאמר "שבחינתו הוא ממות מלכות",²⁴ ועל ינו, ר' נחמן מברסלב, נוסר "שמשפחתו

ח' טשרנבין, פרק חיים, נתיחת הש"י, עמ' 93; ר' חידובין, "פרקי וסודות", ד"ע, עמ' (ח' ושל"ח), עמ' 8. השוה כל זה לדברי האולטס החרשים שנאמר בימי מחלוקת צאנו-מ"ינדה: "דיעבדו קל במנהג החרדים כי האדם האלה [-בניו של ר' ישראל] אך המה מנוד דוד בן ישי חזק בלחם, חזק מזה יא שכת מישל גואל ישראל... היו פתאים ובי האנשים היש"ל המנעי שלמה לא היו מורע דוד... ועוד משפחת מיוחדת שכ"ישראל" (שכר פוסקים, עמ' 17).

17 בית ישראל, עמ' 37.

18 ספר חיים, עמ' 96.

19 בית ישראל, עמ' 12, סימן סו.

20 דברי דוד, עמ' 58.

21 ישועות ישראל, א, עמ' 24. על ספר תורה זה ראה לחל, עמ' 401, והנה 54.

22 אכן, וברנות, עמ' 13. על הבקע בראשו של ר' ישראל, ראה גם: כתבי ר"י שו"ב, עמ' רסד. ההשוואה לנשמתיהם של דוד ושאל מופיעת בודאי בן הגאון בשכדו הבעש"ט, עמ' 291. על המנהג ששודר בין הבעש"ט (שהיה מנשמת דוד) לבין ר' נחמן מקוסוב (שהיה מנשמת שאול). על רב מליובה נאמר, ש"הוא מלכות בית דוד האשת מלכות בית שאול". ראה: ספר חיים, עמ' 171; והשוה: לא דובים ולא יער, עמ' 174.

23 שכדו הבעש"ט, סס.

24 דברי דוד, עמ' 15.